

I. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ І КУЛЬТУРИ. ІСТОРІОГРАФІЧНІ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ

В.В. Гриськів

КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ – ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Під впливом французької школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр) центральним об'єктом досліджень в сучасній історичній науці стає людина. На думку відомого українського історика, громадсько-політичного діяча, філософа й публіциста, ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського, еліти, які виступають у ролі основної державотворчої (а отже, і націотворчої) сили, забезпечують законність і стабільність влади, утримуючи суспільство від анархії та хаосу. Тому дослідження історії еліт та окремо взятої людини всередині них є потрібною й актуальною справою, що призводить до кращого розуміння історичних процесів і державотворчих чинників. Однією з перших до історії еліт в Україні звернулася прихильниця школи «Анналів», сучасна українська дослідниця Наталя Яковенко. У своїх працях вона виявляє роль і місце князівської еліти у ментальності українського середньовіччя, розглядаючи її з погляду закону і традиції [14], [15], [16]. У XVI - на початку XVII ст. (а це хронологічні рамки нашого дослідження) вищі державні й військові посади займали передусім аристократи, зокрема, представники князівських родин. Наталя Яковенко зазначає: „князів сприймали як поводитирів та оборонців власної «землі», нібито врученої їм в опіку Богом...» [16, с. 161].

В історії України визначне місце займають аристократичні князівські родини Острозьких, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків, Гольшанських-Дубровицьких, Чарторийських, Четвертенських, Заславських, Корецьких та інших, які виводять свій родовід від родів Рюриковичів та Гедиміновичів. Серед аристократичного прошарку Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, поважне місце займає князівська родина Вишневецьких, родина адміністраторів, полководців, оборонців православ'я, захисників української землі. Тому метою даної статті є висвітлення діяльності найяскравіших представників відомої в історії України та Речі Посполитої князівської династії Вишневецьких як носіїв української національної ідеї і культури наприкінці XVI – на поч. XVII ст.

Історія звершень найвизначніших представників князівської родини Вишневецьких викликала інтерес істориків здавна. Особливо цікавили дослідників біографії найвідоміших Вишневецьких – знаменитого Дмитра-Байди і не менш знаного Яреми. Діяльність інших Вишневецьких істориками досліджені значно менше. Відомий польський історик XIX століття Юзеф Вольф перший, хто висвітлив біографії всіх членів цієї родини у своїй фундаментальній праці «Князі Литовсько-руські від кінця чотирнадцятого століття». Біографії Вишневецьких вивчали та досліджували у своїх працях ряд українських істориків, таких як: Михайло Грушевський, дослідник радянських часів Володимир Голобуцький, сучасні українські історики Леонід Мельник, Наталя Яковенко.

В історії України кін. XVI - початку XVII ст. вагомий слід залишили представники родини Вишневецьких: Андрій Іванович - староста любецький (1580-84), каштелян волинський (1568-72), воєвода брацлавський (1572-76), волинський (1576-84); Михайло Олександрович (п. 1584) - староста канівський, черкаський і любецький, каштелян брацлавський (1580-1581) і київський (1581-1584); Костянтин Костянтинович (1564-1641) - староста черкаський, воєвода белзький (1636-1638) і руський (1638-1641); Олександр Михайлович (п. 1594) - староста черкаський, канівський і Любецький; Михайло Михайлович (п. 1615) – староста овруцький.

Князь Андрій Іванович (р.н.невід-1584), рідний брат засновника Запорізької Січі князя Дмитра Вишневецького – Байди, проявив себе як державний і військовий діяч.

Уперше князь Андрій згадується у документі, датованому 1554 роком, коли спільно з молодшим братом Костянтином зобов'язався дати панові Ходкевичу на викуп з татарського полону своєї тітки княгині Марини 600 кіп грошей, на ту суму уступає йому маєток Сейни [18, с. 567]. Без сумніву, цей факт свідчить про чесноти князя.

З 1555 по 1584 рік носив титул князя вишневецького. Будучи власником значних маєтностей, згідно з описом війська литовського за 1564 рік, князь Андрій Вишневецький з своїх волинських і литовських маєтків зобов'язувався виставляти до армії власним коштом 71 кіннотника, з них 57 важкоозброєних (гусарів) і 14 легкоозброєних (козаків). 1568 року іменований каштеляном волинським (луцьким). Очевидно, про луцький замок дбав добре, оскільки через чотири роки королівським указом від 4 липня 1572 року призначений каштеляном брацлавським, а ще через чотири – воєводою волинським (1576-84) [18, с. 567]. Наприкінці 1580 року за вірну службу отримує Любецьке і Лоївське староства.

Будучи людиною свого часу, не уник спокуси наїздів на землі сусідів. Зокрема, в 1575 році слуги, бояри та селяни князя Андрія Вишневецького, воєводи брацлавського, наїхали на землі відомого князя Курбського, який після втечі з Москви до Речі Посполитої отримав маєтки на Волині [12, с. 151].

Добре показав себе на військовій службі. Брав участь у Лівонській війні 1558-1583 років проти Московського царства. 1581 року, під час походу польського короля Стефана Баторія, відзначився під час облоги Пскова [17, с. 151]. Очевидно, помер в першій половині 1584, оскільки старостою любецьким після нього став також померлий наприкінці цього року князь Михайло Олександрович Вишневецький.

У шлюбі з Євфимією Юрївною Вербицькою (племінницею Вацлава Вербицького, біскупа Жмудського), мав 7 дітей: померлих в дитинстві Костянтина, Дмитра і Катерину, а також Гальшку-Євфимію, Ганну, Олександру й Софію [18, с. 568].

Князь Михайло Олександрович (1529-1584), двоюрідний брат Дмитра-Байди, талановитий державний і військовий діяч, герой воєн з турками, татарами і московітами, був беззаперечним лідером українських реєстрових і запорізьких козаків.

Обороняючи українські землі, князь Михайло героїчно воював з татарами. Зокрема, 1550 року він брав участь у розгромі татарського війська, яке пустошило „Руські краї» [17, с. 352]. 3 грудня 1559 - староста канівський і черкаський. 5 вересня 1561 року польський король Зигмунт-Август повідомляв листом старосту черкаського й канівського князя Михайла Вишневецького про посилення охоронного листа його братові Дмитрові. Авторитетному князеві Михайлові доручалося умовити супроводжуючих Дмитра козаків, які брали участь у нападі на Очаків, відправитися за жалування воювати у Ліфляндію і послати сукна у подарунок татарським (білгородським) козакам за участь у поході в Московську землю [3, с. 156-157].

Князь Михайло Олександрович, як староста прикордонних земель, неодноразово здійснював походи у сусідню Московщину. Так 1563 року ротмістр князь Михайло Вишневецький з черкаськими козаками, а також «литовськими і білгородськими татарами» здійснив набіг на московські землі до Новгорода-Сіверського [11, с. 578].

Невідомий автор знаменитої «Історії Русів» називає князя Михайла Вишневецького козацьким гетьманом і кладе час його гетьманування на 1569-1574 роки. Під час свого гетьманування, пише цей автор, князь Михайло на чолі реєстрових, охочекомонних і запорозьких козаків, проявивши мужність і талант полководця, розгромив під Астраханню турків і татар, які облягали місто, допомігши цим московському гарнізону. Тут же подається легенда про те, як п'ять тисяч запорозьких й охочекомонних козаків, незадоволені розподілом здобичі, відділилися від війська «Гетьмана Вишневецького» і заснували на березі Дону місто Черкаськ, яке стало «головним всьому війську Донському» [8, с. 59-60].

У 1579 році князь Михайло Вишневецький, разом з князем Костянтином Острозьким, знову вторгся у межі Московського царства, пустошив Сіверщину, брав участь у здобутті Стародуба, Чернігова та інших фортець [17, с. 352].

За такі значні військові заслуги 1580 року введений до сенату Речі Посполитої, очевидно після чого передає канівське і черкаське староства синові Олександрові. Незважаючи на це, титул старости канівського і черкаського зберіг аж до смерті. Того ж 1580 р. іменований каштеляном брацлавським, а 15 березня 1581 вступив на каштелянство Київське. 1584 р., після смерті свого двоюрідного брата, князя Андрія Івановича, став старостою любецьким і лоевським, отримав титул князя вишневецького (1584). Помер у Вишневці 15 жовтня 1584 р. у віці 55 років, похований в Києво-Печерській Лаврі.

З дружиною - Гальшкою Юрївною Зеновієвич, дочкою Юрія Миколайовича Зеновієвича, старости чечерського і пропойського, мав 5 дітей: Олександра, Михайла, Юрія, Марину й Софію [18, с. 558].

Князь Костянтин Костянтинович (1564 – 1641), герой походів у Волощину і Московщину, талановитий адміністратор.

Брав участь у поході польського гетьмана Замойського проти Михайла, господаря волоського, і в цій кампанії відзначився, заслуживши похвалу гетьмана. Разом із своїм тестем, воєводою сандомирським Юрієм Мнішком, брав участь у зведенні на московський трон Лжедмитрія I і Лжедмитрія II в 1605-1608 рр. Після того, як Лжедмитрій I став царем, князь Костянтин прибув до Москви разом із Мнішками.

У ніч на 17 травня 1606 року у Москві вибухнуло повстання. Було вбито самозванця і багатьох його прихильників. Багатотисячний натовп розлючених москвичів кинувся убивати чужоземців, які прибули разом з Лжедмитрієм і Мнішками. Будинок, у якому перебував князь Костянтин, також був атакований. Дві доби Вишневецький на чолі п'яти сотень своїх людей відбивав напади повсталих. Зрештою, будинок почали обстрілювати з гармат, і хоробрий князь мусив здатися [17, с. 358].

У 1620-1638 роках князь Костянтин обіймав посаду старости черкаського. Займався освоєнням земель на схід від Дніпра. Продовжуючи справу своїх троюрідних братів Олександра і Михайла, розширив володіння Вишневецьких на Лівобережжі, захопивши міста Яблунів та Миргород і землі по річках Пслі, Ворсклі, Орелі в «диких полях» під Путивлем, Білгородом і по ріках Хоролу й Груні [10, с. 104].

У 1625 році князь Костянтин, як прикордонний староста, належав до комісії, що вела переговори із запорізькими козаками.

1636 року призначений воєводою белзьким, а 1638 - воєводою руським. Обіймав також посаду старости кременецького [17, с. 358]. Помер 25 травня 1641 у віці 77 років. Похований у селі Заложці на Кременеччині в червні 1641 року.

Одружувався 4 рази. Від першої дружини - Ганни Загоровської, дочки Василя Загоровського, каштеляна брацлавського і княжни Маруші Збараської, князь Костянтин мав сина Януша і двох доньок – Мар'яну і Олену. Друга дружина - Урсуля Мнішек, донька Юрія Мнішека, воєводи сандомирського, народила князеві Костянтину синів Єжі і Олександра, а також доньку Теофілю. Третя - Катерина Корнякт, дочка Костянтина Корнякта, „благородного громадянина Львівського», вдова Олександра Ходкевича, воєводи троцького, померла безпотомною. З четвертою дружиною, Геленою Струсь, донькою Миколи Струся, старости галицького, снятинського, коломийського, хмельницького і любачівського, вдовою Валентина-Олександра Калиновського, генерала подільського, старости вінницького, князь Костянтин також не мав дітей [18, с. 570-571].

Князь Олександр Михайлович (р. н. невід. – 1594), син князя Михайла Олександровича. Носив титул князя вишневецького в 1584-94 роках. Проявив себе як адміністратор, відіграв значну роль у заселенні й економічному розвитку Правобережної та Лівобережної України, сприяв заснуванню міст. У 1580-1594 роках - староста черкаський і канівський. Став ним, очевидно, ще за життя батька. 1584 року король, на прохання князя Олександра Вишневецького, старости черкаського і канівського, «встановив закладення» міста в урочищі Корсунь, старостою котрого і став князь Олександр. Тоді ж після смерті батька стає старостою любецьким і лоевським (1584-94). 1589 року король дозволяє князеві Олександрові закласти місто і замок в Чигирині [18, с. 559-560]. 1590 року Вишневецький купив у Михайла Грибуновича Байбузи маєтки в Посуллі над ріками Сула, Удай і Солониця, ставши «першим з Вишневецьких власником земель на Лівобережжі» [10, с. 104]. Як і його троюрідний брат Костянтин, князь Олександр доклав значних зусиль для освоєння земель на берегах Дніпра. Так 1590 року сеймова конституція затвердила за ним „отримання прав на пустища ріки Сули за Черкасами « і призначила комісарів для організації тих маєтків [18, с. 560]. 1591 р. князь Олександр Вишневецький отримав привілей на заснування міста в урочищі Лубни, а 1592 – на заснування міста в урочищі Пирятин. Обом містам князь задля розвитку торгівлі і ремесел виклопотав Магдебурзьке право [10, с. 104]. Того ж 1592 року король за його клопотанням надав привілей на Магдебурзьке право місту Чигирин [18, с. 560]. Також князь Олександр отримав привілей для заснування містечка Олександрів на р. Сулі [4, с. 47].

Восени 1592 року і взимку 1592-1593 років на Волинське і Брацлавське воєводства поширилося повстання під проводом Криштофа Косинського [6, с. 156-157]. Шляхта Волинського воєводства зібралася під проводом князя Костянтина Острозького для відсічі повсталим. На збір до м. Костянтинова прибув із своїм кінним надвірним військом і Олександр

Вишневецький [6, с. 159]. 2 лютого 1593 між повстанцями і шляхетським рушенням біля м. П'ятки на Волині відбулася битва. Обидві сторони зазнали великих втрат, що стало причиною переговорів і підписання угоди [6, с. 160]. Серед тих, хто підписав цю угоду від імені шляхетського рушення, був і князь Олександр Вишневецький, староста черкаський, канівський, корсунський, любецький і лосєвський [18, с. 560].

Влітку 1593 року, закінчивши приготування до повстання, двотисячне козацьке військо на чолі з Косинським знову вирушило з Січі вгору вздовж Дніпра. Розділившись на два загони, з яких один плив по Дніпру на човнах, козаки підступили до Черкас і почали облогу міста. Черкаський староста Олександр Вишневецький разом зі своїм військом і шляхтою, яка втекла до міста, опинився в оточеному козаками замку. На запрошення Вишневецького Косинський у супроводі 150 козаків прибув до Черкас на переговори. Під час переговорів Косинського було вбито. Є відомості, що його вбили саме слуги князя Олександра Вишневецького [6, с. 161]. Проте, незважаючи на вбивство свого ватажка, повстанці не припинили облягати Черкаси, коронне військо, на прихід якого так сподівався князь Олександр, не підійшло, і він мусив піти на переговори. За договором, підписаним в серпні 1593, козаки отримували змогу вільно відійти на Запоріжжя і на волості.

Після придушення козацького повстання продовжував обороняти кордони Речі Посполитої від татар. 1594 року князь Олександр помер.

З дружиною, Оленою Єловицькою, мав сина Івана [18, с. 560; 1, 204].

Князь Михайло Михайлович (р. н. невід. – 1615), батько знаного князя Яреми Вишневецького.

Талановитий адміністратор, полководець, оборонець православ'я. Брав участь у козацьких експедиціях. 1599 князі Михайло і Адам Вишневецькі брали активну участь у з'їзді дизунітів (противників унії) у Вільні. З 1603 - староста овруцький. Він першим розпочинає захоплення земель по Сулі, як в межах Речі Посполитої, так і за московським кордоном. Так на московських землях князь Михайло захопив міста Лохвицю, Сенчу і багато хуторів. Також він скуповує «пустині» по річках Пелу і Ворсклі [14, с. 116].

Князь Михайло підтримує зв'язки із Львівським православним ставропігійним братством, займається благодійністю. Так 10 вересня 1614 датований лист до Львівського ставропігійного братства, у якому князь Михайло Корибут Вишневецький, староста овруцький, вимагає повернути його «клејнот», який був закладений, щоб отримати кошти, необхідні для видання книги під назвою «Бесіди на Апостольські Діяння» [2, с. 434]. Листами від 6 серпня 1612 і 5 травня 1615 князь Михайло Вишневецький, староста овруцький, наказує своєму підстарості князеві Семенові Лико заснувати православні монастирі: Ладинський-Підгірський (на р. Удаї) і Густинський під Прилуками [18, с. 560-561].

Помер князь Михайло 1615 року під час походу у Молдавію. Метою походу було повернення молдавського трону швагрові Михайла Михайловича – Костянтину Могилі. Похований 1616 в православній церкві у Вишневці [9, с. 104].

Великий український чернець, літератор-полеміст Іван Вишенський назвав князя Михайла Вишневецького «христоролюбивим, благочестивим, правівірним християнином» [5, с. 37].

Отже, як бачимо, представники аристократичної князівської родини Вишневецьких внесли значний вклад як в оборону українських земель від іноземних загарбників, так і економічний розвиток України та захист православ'я. Усі п'ятеро князів Вишневецьких, про яких ішла мова в даній розвідці, проявили себе як блискучі полководці. Чого варті, зокрема, самовіддана боротьба з татарами князів Вишневецьких – старост черкаських і канівських, вдалі походи у Московщину і Волощину. Всі вони займали державні посади у Великому князівстві Литовському (потім – Речі Посполитій), а князі Михайло Олександрович і його син Олександр Михайлович проявили себе як талановиті адміністратори, управляючи прикордонними землями Речі Посполитої, охороняючи їх від набігів татар і дбаючи про економічний розвиток. Слід відзначити також великий внесок Михайла Олександровича в організацію і розвиток українського козацтва.

На нашу думку, подальші розвідки у даному напрямку необхідні, оскільки ці та інші представники родини князів Вишневецьких відіграли значну роль як в історії України, так і в історії суміжних країн – Польщі, Білорусі, Литви, Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Акты Московскаго государства, изданные императорскою Академією наукъ подъ редакціею Н.А. Попова. – Санкт-Петербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1890. – Т.І. – 766 с.; 2. Акты, относящиеся к истории Западной Россіи, собранные и изданные „Археографическою Коммиссіею». – С.-Петербург: В типографіи Эд. Праца, 1851. – Т.ІV. – 576 с.; 3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные „Археографическою Коммиссіею». – С.-Петербург: В типографіи Эд. Праца, 1865. – Т.ІІ. – 288 с.; 4. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI - первой половине XVII веков. - Саратов: Издание Саратовского университета, 1961. – 271 с.; 5. Архив Юго-Западной Россіи / Изд. Временной комиссии для разбора древних актов, сост. при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев: Типографія Г. Корчак-Новицкаго, 1887. – Ч.1. Т. 7. - 802 с.; 6. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.; 7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.VII. – Київ, Наукова думка, 1995. – 628 с.; 8. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.; 9. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: ЭКСМО, 2006. – 1024 с.; 10. Мельник Л. Князь Ярема Вишневецький. // Київська старовина. – 1994. - №2. – с. 103-112.; 11. Соловьев С.М. История Россіи с древнейших времен. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Кн.3. – 778 с.; 12. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории Россіи. – М.: Правда, 1989. – 768 с. 13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.ІІ. – 560 с.; 14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.; 15. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.; 16. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.; 17. Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd.J.N. Bobrowicz. Т. IX. – Lipsk, 1842. – 468 s.; 18. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.

І.М.Петренко

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

Для Гетьманщини XVIII ст. було переломним, бо події, що відбувалися тоді, різко змінили подальшу долю українського народу, його подальший політичний, соціально-економічний, культурний та духовний розвиток. Це був період остаточної втрати нею автономії, перетворення на окраїну Російської імперії, знищення державницьких здобутків попередніх героїчних епох національно-визвольних змагань. Ці трагічні події відбувалися на тлі формування нової української еліти на території Гетьманщини. У зв'язку з цим царський уряд у союзі з Російською Православною Церквою прагнув підпорядкувати не лише політичне й соціально-економічне життя, але й приватне, особисте життя козацької старшини – тогочасної еліти суспільства, уніфікувавши його відповідно до великоросійських зразків.

Останнім часом одним з актуальних напрямків досліджень українських науковців є соціальна історія, зокрема повсякденність, тобто вивчення неофіційного, приватного, побутового життя людей різних історичних епох. У зв'язку з цим актуальності набуває проблема дослідження шлюбно-сімейних взаємин, а саме, таких її аспектів, як причин укладання і розірвання шлюбів, ставлення до цього світської й духовної влади, регулювання державою й Церквою такої інтимної сфери життя людини, як створення сім'ї, процес народжуваності, шлюбний вік тощо.

У працях дослідників порушувалися питання про шлюбно-сімейні відносини в середовищі козацької старшини – еліти XVIII ст. Серед дореволюційних авторів варто назвати праці відомих дослідників: українського – О. Левицького і польського – Й. Ролле [1]. У працях цих науковців йдеться про сімейних побут у XVI-XVIII ст. в Лівобережній і Правобережній Україні, а також про роль і статус у суспільстві українських жінок. Серед сучасних істориків слід зазначити глибокі і ґрунтовні дослідження Л. Буряк, В. Маслійчука, В. Горобця, О. Гуржія, К. Диса, О. Романової, О. Кривошия. У своїх розвідках названі дослідники порушили багато питань із соціальної історії Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст., зокрема дослідили родинні стосунки в середовищі козацької еліти, становище української жінки, її статус і вплив на перебіг тогочасних політичних подій.

Дана стаття є спробою дослідити деякі фрагменти особистого життя козацької еліти Гетьманщини у XVIII ст., зокрема шлюбно-сімейні відносини; проаналізувати, як вони змінювалися порівняно з попередніми періодами, визначити причини конфліктних ситуацій у родинному житті, пов'язаних із політикою Російської імперії, визначити основні родинні цінності, а також вплив Православної Церкви на укладання й розірвання шлюбів.